

УДК 316.334.55

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Познанська Катерина Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету

У статті доводиться, що сучасний сільський соціум як специфічна складова частина суспільства являє собою розвинутий соціальний організм, який можна представити як сукупність соціальних груп, соціальних інститутів і окремих сільських індивідів, між якими існує складна система взаємовідносин. Аналізуються зміни соціальної структури сільського населення України в умовах трансформації українського суспільства, виокремлені основні соціальні групи та прошарки сільського населення.

Ключові слова: соціальна структура, сільське населення, село, соціальні верстви.

В статье современный сельский социум рассматривается как специфическая составляющая часть общества, как развитый социальный организм, который можно представить как совокупность социальных групп, социальных институтов и отдельных сельских индивидов, между которыми существует сложная система взаимоотношений. Автор раскрывает изменения социальной структуры сельского населения Украины в процессе трансформации украинского общества, дает характеристику состава и численности разных социальных групп, представленных в структуре сельского населения.

Ключевые слова: социальная структура, сельское население, село, социальные слои.

The modern rural society is considered as a specific part of the society, as a developed social organism. It can be represented as a set of social groups, social institutions and individual rural individuals, among whom there is a complex system of relationships. That is what ensures sustainability and progressive for its functioning. Article reveals the changing social structure of rural population in Ukraine in the development of Ukrainian society.

Keywords: social structure, rural population, rural area, social strata.

З усіх складових частин соціальної структури радянського суспільства найменше "поталанило" соціальній структурі села. Пануюча на протязі десятиріч марксистсько-сталінська парадигма не бачила історичної перспективи в існуванні селянства як класу, стверджувала неминучу необхідність його злиття з робітничим класом у безкласовому комуністичному суспільстві. А через це, дослідження соціальної структури колгоспного селянства в радянський період носило звужений характер: за межі досліджень соціологів вносилися проблеми "соціального розшарування соціально однорідного колгоспного селянства". При дослідженні соціальної структури радянського села перевага віддавалась вивченню професійних, поселенських, етнічних та демографічних підсистем. Загальним лейтмотивом більшості цих досліджень було доведення про тенденції подальшої індустріалізації сільськогосподарських професій, зближення способів життя міського і сільського населення, поширення загальнонародної форми власності на селі, утворення нової соціальної спільності на уламках націй тощо [9, с. 112-115]

Книга Ю. Арутюняна "Социальная структура сельского населения" втрутилась у цю ідеологічну ідилію й підірвала її. Базуючись на даних перепису 1959 р. Ю. Арутюнян емпірично довів, що внутрішньокласові розходження між різними професійними групами працівників сільського господарства - глибше, сильніше, ніж міжкласові, тобто розходження між робітниками й колгоспним селянством [3].

Револьюційною була вже й сама мета його дослідження, що полягала в тому, щоб "вивчити співвідношення міжкласових і внутрішньокласових розходжень, розкрити сутність і конкретний прояв розходжень між окремими соціально-професійними групами сільського населення й оцінити із цього погляду перспективи розвитку сільського суспільства". На місце канонізованої формули "два класи один шар" була висунута інша соціальна категорія аналізу. Введення її дозволило виявити "багатощаровість" радянського суспільства, його стратифікованість [2].

У розвиток цих досліджень В. Староверовим був проведений надзвичайно корисний великомасштабний аналіз регіональних розходжень соціальної структури сільського населення країни. Дослідження умов життя в різних регіонах допомагало виявляти соціальні проблеми села й нерідко знаходити їхні рішення [15].

Таким чином саме з проблематики соціальної структури села в 60-80-ті рр. були отримані результати, що полегшили розуміння соціальної стратифікації в СРСР й на пострадянському просторі.

"Перебудова" другої половини 80-х років розпочала процес не тільки реального соціального

розшарування в суспільстві, але й дозволила відкрито досліджувати цей процес [6; 8; 10].

У 90-х роках поява нових соціальних груп і верств сільського населення стало загальноновизнаним явищем, а їх характеристика увійшла до підручників і посібників [5; 12]. У рамках дослідження наслідків аграрної й земельної реформи вченими Інституту соціології НАН України проводяться дослідження трансформації сільського соціуму, появи нових суспільних груп на селі [12; 13; 14]. Проте спеціальні дослідження сучасної соціальної структури українського села практично відсутні. Це пов'язане перш за все з тим, що процес формування нових класів, верств і соціальних груп ще далеко не закінчений, а соціальна статистика не дає повної уяви про масштаби і конкретні рамки новоутворень. Тому, *метою* поданої статті є дослідження специфіки соціального розшарування в сільському соціумі. Для досягнення мети були поставлені чіткі *задачі*: дослідити сучасний стан сільського соціуму, що трансформується; виявити фактори, що впливають на процес трансформації; проаналізувати можливі перспективи цього процесу.

Сучасний сільський соціум, як специфічна складова частина суспільства являє собою розвинутий соціальний організм. Його можна представити як сукупність соціальних груп, соціальних інститутів і окремих сільських індивідів, між якими існує складна система взаємовідносин. Міжгрупові, інституційні та міжособисті відносини базуються на багатомірності і багатовекторності інтересів, цінностей їхніх носіїв, які можуть виступати як відносини співробітництва або конкуренції, суспільної солідарності або аномії, конформізму або конфлікту. Зрозуміти характер таких взаємовідносин, їх механізм, спрямованість і наслідки можливо лише через вивчення особливостей соціальної структури сучасного суспільства.

Соціальна структура модерного українського суспільства характеризується великою рухомістю, змінами, фактично формується заново. Відійшла в минуле сталінська "тричленка". На тлі офіційних класів соціалістичного суспільства - робітничого класу, селянства і класоподібного "прошарку" - інтелігенції утворюються нові види між групового розмежування за формами власності, доходами, відношенням до влади, адаптацією до ринкових умов, соціальною самоідентифікацією тощо. З'явився клас підприємців - по суті великої, середньої та дрібної буржуазії; частина традиційної інтелігенції та бюрократії перетворилася у високооплачуваних менеджерів приватного капіталу, а решта частина суспільства наближається за своїм станом до напівпролетарських мас. Реальним фактором стає соціальна поляризація в суспільстві, коли на одному полюсі концентрується багатство і навіть супербагатство, а на протилежному нестатки і злидні [16].

Процес соціального розшарування не оминув і українське село, хоч і не в такій мірі, як місто. Селянство вже навіть при великому бажанні не можна назвати соціально однорідним. Соціальні верстви сільського населення відрізняються і за відношенням до власності, і за рівнем матеріального добробуту, і за місцем у розподілі суспільного продукту, і рівнем кваліфікації та освіти, характером праці, функціональними обов'язками, престижем професії тощо. Це вже не єдиний клас (хоч спільним чинником тут є земля), а сукупність соціальних страт. Через те при характеристиці соціальної структури сільського населення не можна обмежитись лише класовим або стратифікаційним підходом. Необхідно вводити значну кількість кваліфікаційних критеріїв, які взаємодіють, накладаються один на другий, переплітаються, утворюють складну структуру (своєрідні кластери). Тому тут треба поєднати як класові, так і стратифікаційні принципи аналізу [14, с. 98 - 99].

Аграрна й земельна реформа, що поетапно проводилася в Україні з 90-х рр. ХХ століття, кардинально вплинули не лише на перерозподіл власності, зміну форм господарювання, відносин, а й соціальної структури села. Тепер цю структуру утворюють насамперед різні групи приватних землевласників, поява яких докорінно змінила соціальне обличчя села. Проте ще не можна вважати соціальну структуру пореформеного українського села усталеною, бо перерозподіл власності, особливо земельної, не завершено. Наприклад, ринок землі має згодом надати трохи іншої конфігурації цій структурі – насамперед внаслідок зростання чисельності груп великих і середніх землевласників і зменшення кількості дрібних. Сьогодні ж структура сільського соціуму ще не зовсім чітка. Вона багато в чому заплутана саме тією обставиною, що землевласник як актор може водночас належати до різних соціальних груп, і це ускладнює його соціальний статус, робить його поліфункціональним, багаторольовим. Взяти, наприклад, сільського вчителя, який веде особисте господарство: порас город, відгодує птицю, свиней, випасає худобу. Хто він за своїм соціальним становищем, якщо реально поєднує дві ролі – педагога і селянина?

Якщо оцінювати соціальну структуру села з огляду на "старі" та "нові" групи, то слід вказати на такі з них: селянство (найчисельніша група, диференційована на різні підгрупи), інтелігенція, власники, керівники і спеціалісти сільгоспідприємств (ТОВ, АТ, агрофірм та ін.), фермери, пенсіонери, безробітні, дачники, наймані робітники [1, с. 290 - 291].

Одним з важливих елементів трансформації соціальної сфери українського села в умовах сучасної аграрної реформи є стан та перспективи соціальної мобільності сільського населення. Соціальна мобільність сільського населення відбувається в специфічному соціальному просторі – сільському життєвому середовищі. Вважається за доцільне виділити чотири напрями, у яких відбуваються соціальні переміщення: економічна, соціальна, культурно-психологічна і політична.

Визначальною є мобільність в економічній сфері, спричинена аграрною реформою в Україні, переходом до ринкових умов економічного життя. Головним механізмом мобільних процесів в економічній сфері стало зростання економічних стимулів соціальної дії. Характерною рисою мобільності селян у економічній сфері стала нестабільність як матеріального, так і професійного статусів, котрі на селі традиційно досить сильно пов'язані між собою. Така нестабільність проявлялась переважно як вертикальна мобільність для більшості селян.

У соціальній сфері провідною тенденцією є формування середнього класу власників землі та майна. Мобільності у соціальній сфері також притаманні переважно вертикальні вектори. Що стосується векторів соціальної мобільності у культурно-психологічній сфері, то тут переважає горизонтальна спрямованість. Йдеться, перш за все, про соціальну адаптацію різних груп сільського населення до ринкових умов життєдіяльності, пошук культурно-духовної ідентичності. Як правило, це не пов'язано безпосередньо зі зміною соціального статусу, носить переважно характер індивідуальної мобільності в межах соціальних груп і проявляється у формі соціальної дії. Механізмом узгодження тут виступає соціалізація особи, покликана стабілізувати соціальні зв'язки і знизити небезпеку ресоціалізації значної частини сільського соціуму.

Матеріальне та соціальне становище жителів села опосередковано впливає на процеси мобільності у політичній сфері. Можна констатувати, що під впливом соціально-політичної ситуації в країні, діяльності політичних партій і рухів, адміністративних органів, засобів масової інформації на селі вже присутні політично активні соціальні групи. А оскільки активна політична діяльність дає можливість зробити не тільки політичну, а й соціальну кар'єру, змінити свій соціальний статус, мобільність у цій сфері носить переважно вертикальну спрямованість. Різні соціальні групи та індивіди неоднаково пристосовуються до різкої зміни соціальних умов і соціального середовища [14, с. 100].

За оцінками спеціалістів, даними статистики та самоідентифікації респондентів сучасну соціальну структуру українського села можна представити як сукупність наступних соціальних шарів: субеліту, середній клас, який поділяється на верхній, базовий та нижній середні шари, а також нижній шар. Найбільш чисельним є середній клас українського селянства — головним чином через власність на землю, житло та іншу нерухомість. Разом з тим, середній клас у пострадянському селі по суті лише зароджується, тому не всі критерії, за якими у загальновизнаному розумінні характеризується середній клас, можна повною мірою застосувати до соціальної структури села. Враховуючи притаманний сільському соціуму соціальний консерватизм і виходячи з соціально-економічного та політичного стану українського суспільства взагалі, можна передбачити, що процес стабілізації соціальної структури постреформеного села буде тривати ще не одне десятиріччя [4].

Соціальна структура сучасного українського села лише складається, відбувається трансформація соціально-класової структури радянських часів у структуру, що відповідає суспільству ринкового типу. Соціальну структуру села можна розглядати, як сукупність класів і класоподібних спільностей, соціальних верств і груп, котрі мають неоднаковий статус в суспільстві, часто неспівпадаючі інтереси і прагнення, різні мотиви і способи соціальної поведінки. Лише класовий або лише стратифікаційний підходи її аналізу були б недостатніми, тому необхідно поєднати ці принципи. Можна визначити такі критерії структуризації сільського соціуму: дохід, власність, місце в організації виробництва, характер праці, кваліфікація та освіта, галузеві ознаки, зайнятість, відношення до влади тощо. Все це утворює складну соціальну мережу, без усвідомлення і вивчення якої неможливе управління соціальними процесами на селі.

На нашу думку, зараз доречно говорити про сільську субеліту або вищий шар, до якої, включені керівники аграрних партій, деякі депутати-аграрники, керівники великих агрофірм і агроконцернів, у тому числі спільних підприємств з іноземним капіталом, а також найбільш відомі і впливові представники аграрної науки. Щодо сільськогосподарських керівників міністерського та обласного рівнів, то вони перейшли в специфічний розряд міської еліти. У будь-якому разі сільська субеліта, на відміну від елітарних груп інших категорій населення, представляє собою дуже тонкий шар, який відрізняється від інших верств вищим матеріальним станом, широкою можливістю розпорядження виробничими ресурсами, певним впливом на формування владних структур.

Найбільш численним і, так би мовити, найбільш сільським за складом є середній клас. За оцінками Інституту соціології НАН України він охоплює біля 80% сільського населення країни. Звичайно, за своєю структурою він неоднорідний. Для українського селянства в усі часи характерна наявність досить потужного шару заможних селян, яких можна визначити як верхній середній шар. Він коливається в межах 10-15% в залежності від регіонів. До нього можна віднести більшість керівників колективних сільськогосподарських підприємств і агрофірм, асоціацій і товариств, успішно працюючих фермерів і орендарів, керівників і головних спеціалістів обласних та районних сільськогосподарських органів, осіб, що займаються посередницьким бізнесом, керівників та головних спеціалістів переробних та сервісних підприємств, частку викладачів сільськогосподарських навчальних закладів. Для цієї групи характерна відносна самостійність праці; певне ставлення до власності і розпорядження ресурсами і достатньо високий рівень професійної освіти; рівень матеріального добробуту, достатній для придбання побутових предметів тривалого користування, в т.ч. і автомобіля тощо [14, с. 98 - 99].

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

Середній базовий шар складається з переважної більшості фермерів, працівників колективних та приватизованих підприємств, що є власниками майнових і земельних паїв, керівників середньої ланки, переважної більшості сільської інтелігенції та спеціалістів сільськогосподарських і сервісних підприємств, викладачів сільськогосподарських навчальних закладів, працюючих пенсіонерів, працівників торгівлі і побутової сфери та ін. Ця категорія сільчан живе переважно за рахунок власної фізичної та інтелектуальної праці; матеріальний добробут достатній для задоволення основних фізіологічних і духовних потреб; рівень матеріальної винагороди не завжди адекватний рівню кваліфікації і освіти; самостійність праці досить невисока; політичні симпатії коливаються від індивідуальності до радикалізму різного кольору.

До нижнього середнього шару відносять некваліфікованих працівників сільськогосподарських і сервісних підприємств; службовців, що не мають спеціальної освіти; непрацюючих пенсіонерів, що мають підсобні господарства. Матеріальний стан їх нестійкий, грошей вистачає лише на найнеобхідніше. Через те деякі з них шукають додаткові джерела прибутку (продаж сільськогосподарської продукції на ринку, дрібна торгівля, несистематичні послуги тощо).

Нижній шар представлений переважно непрацездатними та непрацюючими пенсіонерами, які не мають підсобного господарства та інших джерел прибутку, багатодітними сім'ями, а також значною часткою сезонних працівників та переселенців. Ця категорія дуже залежна від соціальної допомоги з боку держави, трудового колективу та інших сільчан. Основними джерелами існування є пенсії, інші соціальні виплати, або взагалі відсутній стабільний заробіток. За чисельністю це приблизно 15-20% сільського населення.

Щодо найнижчого шару — соціальне "дно" — то це явище не характерне для українського села. Тут практично немає осіб, позбавлених будь-якої власності чи джерел існування. Принаймні в колгоспі це було абсолютною неможливістю. Хоча окремі випадки злиденного існування престарілих та немічних все ж таки є, і в разі подальшого соціального розшарування сільського суспільства на фоні поглиблення соціально-економічної кризи ці поодинокі випадки стануть соціальною проблемою [14, с. 98 - 99].

У сільському соціумі традиційно відсутні дуже багаті і дуже бідні. Селянська громадська думка завжди засуджувала розкіш багатіїв як результат шахрайства, а злидні - як прояв поганої праці, безгосподарності. У пошані був заможний справний господар. Через те багатство і злидні на селі мають, як правило, не абсолютні, а відносні характеристики у порівнянні із середнім добробутом.

Як висновок зазначимо, що соціальна структура сільського соціуму складається із численних груп, які накладаються одна на одну, співіснують і співпротидіють. Реальні кордони тієї чи іншої структури чи страти не завжди можна чітко визначити, формально окреслити. Наповнює життям будь-яку соціальну структуру людська діяльність. Без людей, без індивідумів, без особистостей соціальні структури порожні. Кожна особа належить до певних структур (незалежно від того, усвідомлює вона це чи ні), її поведінка детермінована включеністю до цих структур. І, одночасно, соціальна поведінка особи, соціальна дія її постійно відтворює соціальні структури, до яких вона входить, робить їх реальними.

Марно вести розмови про соціальну структуру взагалі. Вона історично (в часі) і територіально (в просторі) конкретизована через те, що саме людська діяльність теж відбувається в конкретних умовах. Навіть у стабільних суспільствах соціальні зрізи, зроблені через десятиріччя, не є калькою одне з одного, а в суспільствах, котрі докорінно реформуються, коли відбувається зміна соціально-політичного ладу, соціальні структури взагалі стають надзвичайно рухомими.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Аграрна реформа в Україні (соціологічна діагностика) / [За ред. В. Тарасенка]. - К.: Інститут соціології НАН України, 2007. - 576 с. 2. Арутюнян Ю. Опыт социологического изучения села / Ю. Арутюнян - М.: Изд-во МГУ, 1968, - 104 с. 3. Арутюнян Ю. Социальная структура сельского населения СССР / Ю. Арутюнян. - М.: Мысль, 1971. - 546 с. 4. Гончарук О. Реформи в аграрному секторі. Шукати чи ностальгувати? / О. Гончарук // Віче. - 2003. - №7. - С. 39-44. 5. Городяненко В. Соціологія. [Підручник] / В. Городяненко - К.: Видавничий центр "Академія", 2003. - 560 с. 6. Головаха Є. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до "помаранчевої революції" / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2006. - № 3. - С. 32-51. 7. Новые социальные неравенства / [Под ред. С. Макеева]. - К.: Институт социологии НАН Украины, 2006. - 355 с. 8. Социальные проблемы современного села. - К., 1988. - 150 с. 9. Салуцкий А. Бедные и богатые: деревня сегодня / А. Салуцкий. - М.: Профиздат, 1989. - 156 с. 10. Социология в России / [Под ред. В.А. Ядова. - 2-е изд., перераб. и дополн.] - М.: Издательство Института социологии РАН, 1998. - 722 с. 11. Тощенко Ж. Социология: общий курс / Ж. Тощенко. - М.: Прометей, 1994. - 515 с. 12. Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг / НАН України, Ін-т соціології; [За ред. В. Ворони, М. Шульги]. - К.: ІС НАНУ, 2006. - 578 с. 13. Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін / НАН України, Ін-т соціології; [За ред. В. Ворони, М. Шульги]. - К.: ІС НАНУ, 2005. - 653 с. 14. Українське суспільство, 1992-2010: Соціологічний моніторинг / НАН України, Ін-т соціології; [За ред. В. Ворони, М. Шульги]. - К.: ІС НАНУ: ТОВ "Фоліант", 2010. - 635 с. 15. Староверов В. Социально-демографические проблемы деревни: Методология, опыт анализа, миграции сельского населения / В. Староверов. - М.: Наука, 1975. - 287 с. 16. Шатохин А. Социология села / А. Шатохин - К.: Наук. Світ, 2000. - 271 с.